

Χαράλαμπος Θεοδωρίδης Ο φιλόσοφος, ο δάσκαλος, ο αγωνιστής*

Ένα τέταρτο αιώνα, για την ακρίβεια 26 χρόνια και κάτι, μας χωρίζουν από τις 18 Νοέμβρη 1957, τη μοιραία εκείνη Δευτέρα που σημάδεψε τον οριστικό μας αποχαιρετισμό από τον αλησμόνητο δάσκαλο και μεγάλο μας φίλο, τον καθηγητή μας Χαράλαμπο Θεοδωρίδη.

Ένα τέταρτο αιώνα δεν είναι βέβαια ούτε τόσο μικρό ούτε πάλι τόσο μεγάλο χρονικό διάστημα για να σβήσουν –μπορεί μόνο να ξεθωριάσουν– οι μνήμες, που μας δένουν με πρόσωπα ιδιαίτερα αγαπητά και σεβαστά. Και τούτο γιατί η μεταθανάτια μνήμη έχει τη δική της λογική. Γι' άλλους, τους πιο πολλούς, σβήνει μαζί με τον βροντερό απόηχο των επικηδείων λόγων, γι' άλλους κρατά, όσο τρέφεται από τα συναισθηματικά αποθέματα της καρδιάς, ενώ για τους λίγους, τους εκλεκτούς, πάει σε τόσο μάκρος, σε όσο μπορούν να συγκινήσουν τα μηνύματα που περιέχει ίσως το έργο τους. Κι εδώ ακριβώς βρίσκεται το μεγαλείο των επιφανών ανθρώπων: ότι υποχρεώνουν τους μεταγενεστέρους ν' ασχοληθούν με το έργο τους, για να ερμηνεύσουν τα μηνύματα τούτα και να τα αξιοποιήσουν κατάλληλα για τη δική τους ζωή.

Προσωπικά πιστεύω ότι το έργο του Θεοδωρίδη περιέχει τέτοια μηνύματα, που αργά ή γρήγορα θα του εξασφαλίσουν την υστεροφημία. Μπορώ μάλιστα να σημειώσω χαρακτηριστικά ότι ο «μύθος» του άρχισε κιόλας να αξιοποιείται κι από τη σύγχρονη μας λογοτεχνία, αν κρίνω από την αναφορά που γίνεται σ' αυτόν, «τον φωτισμένο δάσκαλο», σε πρόσφατο ιστορικό μυθιστόρημα.¹ Αυτό ωστόσο θα

Ο Γεώργιος Σ. Δημητράκος είναι δρ φιλοσοφίας.

* Βάση στην εργασία τούτη στάθηκε η ομιλία μου «Η προσωπικότητα του Χαράλαμπου Θεοδωρίδη» στο επιστημονικό μνημόσυνο, που οργάνωσε το βράδυ της 26.1.1984 η Ένωση Καθηγητών για την Προαγωγή της Φιλοσοφίας στη Δευτεροβάθμια Εκπαίδευση, στη μεγάλη αίθουσα της Ελληνικής Αρχαιολογικής Εταιρείας για τα 100 χρόνια από τη γέννηση και τα 25 από το θάνατο του αξέχαστου φιλόσοφου, αγωνιστή και μεγάλου μας δάσκαλου. Εκτός από μένα μίλησαν ακόμη: για τον φιλόσοφο και το μάθημα της Εισαγωγής στη Φιλοσοφία ο καθηγητής της ιστορίας της φιλοσοφίας στο Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο της Θεσσαλονίκης Αύγουστος Μπαγιόνας, για τον συγγραφέα εγχειριδίων Ιστορίας στη Δ/θμια Εκπ/ση, ο σύμβουλος του ΚΕΜΕ Φαν. Βώρος και για τον λογοτέχνη και αγωνιστή ο σεβαστός ιστορικός και λογοτέχνης Δημήτρης Φωτιάδης.

το κρίνει το μέλλον. Για την ώρα θα ήταν αρκετό με αφορμή τη συμπλήρωση 100 χρόνων από τη γέννηση και 25 από το θάνατο του Θεοδωρίδη να προσπαθήσει κανείς να ξαναφέρει στη μνήμη του τον εκλεκτό τούτον άνθρωπο, φιλόσοφο, λογοτέχνη και αγωνιστή, που αρκετοί από μας τον είχαν δάσκαλο και φίλο, και μαζί να αξιολογήσει με κάθε συντομία την προσωπικότητά του και την ιδιαίτερη συνεισφορά του για μια καλύτερη γενική παιδεία στον τόπο μας.

Νομίζω ότι πρέπει ν' αρχίσω με κάποια στιγμιότυπα από την πρώτη περίοδο της ζωής του, επειδή αυτά στοιχειοθετούν ταυτόχρονα και το είδος της βασανιστικής πορείας, που χρειάστηκε να κάνουν οι πνευματικοί εκπρόσωποι της μικρασιατικής Ρωμιοσύνης, για να βοηθήσουν το υπόδουλο γένος να επιβιώσει μπρος στα μανιασμένα κύματα της οθωμανικής βαρβαρότητας, που είχαν κατακαλύψει την πανάρχαια τούτη κοιτίδα του ελληνισμού. Ο Χαράλαμπος Θεοδωρίδης γεννήθηκε στην Καισάρεια, την πρωτεύουσα της Καππαδοκίας, με τα πολλά μοναστήρια και τις κατάγειες κατοικίες, κάτω από τη σκιά του Αργαίου όρους, του ψηλότερου βουνού της Κεντρικής Μ. Ασίας. Εκεί τέλειωσε το Δημοτικό. Το 1895 η οικογένειά του μετόικησε στην Κωνσταντινούπολη. Μέσα σ' ένα κλίμα που θύμιζε έντονα Μεσαίωνα, έκανε τις γυμνασιακές του σπουδές στην περιώνυμη Μεγάλη του Γένους Σχολή. Πολλά ευτράπελα θυμόταν ως τις τελευταίες του μέρες από την κλειστή εκείνη και καταθλιπτική ατμόσφαιρα του Φαναριού. Ωστόσο, υπήρχαν κι οι εξαιρέσεις και συχνά ανάφερε μ' ευγνωμοσύνη ονόματα σεβαστών του δασκάλων, ιδιαίτερα εκείνων που του είχαν δώσει ικανοποιητικές απαντήσεις στα ερωτήματα που τον βασάνιζαν. Φύση ανήσυχη και στοχαστική, με θερμή όμως καρδιά και δυνατή φαντασία, ρίχτηκε, μαθητής ακόμη, στη μελέτη της λογοτεχνίας, ελληνικής και ξένης, ιδιαίτερα της γαλλικής. Όχι μόνο η μοντέρνα ποίηση αλλά και η αρχαία μας τράβηξε από τότε το ζωνό του ενδιαφέρον, προπάντων ο Ευριπίδης και ο Θεόκριτος, που έγιναν οι αγαπημένοι του ποιητές. Με την αποφοίτησή του το 1900 από τη Μεγάλη του Γένους Σχολή πέρασε αμέσως στη βιοπάλη, γιατί τα οικονομικά του είχαν χειροτερέψει· παράλληλα βάλθηκε να τελειοποιήσει τα γαλλικά του στο Κολέγιο των Λαζαριστών Φρέρηδων του Σαιν-Μπενουά.

Από τα καλογραμμένα σχολικά εγχειρίδια των αβάδων ήρθε τότε σε πρώτη σοβαρή επαφή με την ιστορία και τη φιλοσοφία, τους δυο αυτούς κλάδους που τράβηξαν την αγάπη και το ιδιαίτερο επιστημονικό του ενδιαφέρον σ' όλη τη διάρκεια της ζωής του.

Στην Πόλη, στο μεγάλο αυτό κοσμοπολιτικό κέντρο, όπως και στα άλλα αστικά κέντρα της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, ο μικρασιατικός ελληνισμός με την οικονομική και πνευματική του δραστηριότητα είχε φτάσει στις αρχές του 20ού αιώνα στο απόγειό του. Κάτω από τα ανήσυχα βλέμματα των Νεότουρκων έκανε αισθητή την παρουσία της, ιδιαίτερα ανάμεσα στις εθνικές μειονότητες, μια ανθη-

ρή αστική τάξη και μαζί αναπτύχθηκαν διάφορα προοδευτικά κινήματα και κοινωνικοί αγώνες. Στην ορμητική τούτη άνοδο βοήθησε έμμεσα και το Οικουμενικό Πατριαρχείο υπό τον μεγάλο πατριάρχη, τον Ιωακείμ Γ', ιδρύοντας σχολεία και διαδίδοντας την ελληνική παιδεία ως τις τελευταίες ελληνικές κοινότητες της απέραντης Οθωμανικής Αυτοκρατορίας. Στο διάστημα 1901-1907 ο Θεοδωρίδης διορίστηκε σχολάρχης στην Ορντού, τα παλαιά Κοτύωρα του Πόντου, και κατόπι στην Καλλιπόλη. Μια πληροφορία τον φέρνει να εκπροσωπεί τους δασκάλους της Καππαδοκίας σ' ένα συνδικαλιστικό συνέδριο στην Πόλη.² Βέβαιο ακόμη είναι ότι κατά το ίδιο χρονικό διάστημα έπαιρνε ενεργό μέρος μαζί με τους ποιητές Απόστολο Μελαχροινό και Όμηρο Μπεκέ στην πνευματική κίνηση της ομογένειας γύρω από τα σύγχρονα πνευματικά και λογοτεχνικά ρεύματα, που είχαν γονιμοποιηθεί από τη φιλοσοφία του νιτσεισμού, του σοσιαλμαρξισμού, του μπερζονισμού και του φροϋδισμού. Στις σχετικές συζητήσεις υποστήριζε σταθερά τις θέσεις του δημοτικισμού και της εκπαιδευτικής μεταρρύθμισης. Διάβαζε πολύ, Ιππόλυτο Ταιν, Εμίλ Ζολά, Μαρσέλ Προυστ, αλλά και συμβολική ποίηση και ψυχανάλυση. Από τις εμπειρίες τούτης της περιόδου πήρε πληθωρική γεύση του καλού και σοβαρού βιβλίου που συνδύαζε την περίτεχνη πλοκή του λόγου με το φιλοσοφικό βάθος, αυτό του βιβλίου που τόσο είχε αγαπήσει σ' όλη του τη ζωή.

Η δίψα του για πανεπιστημιακές σπουδές τον ώθησε να εγγραφεί το 1908 στη Φιλοσοφική Σχολή του «Αθήνησι Εθνικού και Καποδιστριακού Πανεπιστημίου». Με τις πενιχρές του οικονομίες και με τη βοήθεια της αδελφής του μπόρεσε να φοιτήσει τακτικά μόνο το δεύτερο και το τέταρτο έτος. Τον πρόσεξαν ιδιαίτερα οι καθηγητές του Χρίστος Τσουντας, Μαργαρίτης Ευαγγελίδης και ο Νικόλαος Πολίτης, που μάλιστα του συνέστησε να κάνει στη Γερμανία μεταπτυχιακές σπουδές στη φιλοσοφία. Γόνιμες ήταν και οι επαφές του με τους Αθηναίους δημοτικιστές και τους σοσιαλιστές. Με την αποφοίτησή του το 1913 γύρισε στην Πόλη και διορίστηκε καθηγητής στο Εθνικό Ελληνογαλλικό Λύκειο, στο Ζωγράφειο και στη Σχολή Γλωσσών και Εμπορίου. Στο μεταξύ τον έτρωγε η λαχτάρα για πραγματικά ανώτερες σπουδές. Έτσι μετά την κήρυξη του Α' Παγκόσμιου Πολέμου, το 1915, έφυγε σχεδόν κνηνημένος από την Πόλη για τη Γερμανία, όπου συνέχισε τις σπουδές του πρώτα για 2 χρόνια στο Πανεπιστήμιο της Λειψίας κοντά στον διάσημο φιλόσοφο και ψυχολόγο καθηγητή Wilhelm Wundt κι ύστερα για άλλα δύο στο Πανεπιστήμιο του Μονάχου. Τέλος, το 1918 ανακηρύχθηκε διδάκτορας της φιλοσοφίας με τη διατριβή του *Το σεξουαλικό συναίσθημα και η σεξουαλική αξιολόγηση*.³

Μετά την ανακωχή γύρισε το 1919 στην Πόλη εξουθενωμένος από τις κακουχίες και την πείνα και με κλονισμένη την υγεία του ύστερα από μια βαριά πλευρίτιδα. Εκεί βρήκε συμμαχικά στρατεύματα κατοχής, ανάμεσά τους κι ελληνικά,

με διοίκηση ελληνική, με την ελληνική σημαία να κυματίζει κοντά στην Αγία Σοφία, εντυπωσιακές δηλαδή εξελίξεις που εξέτρεφαν τον πιο εξάλλο και ανεδαφικό μεγαλοϊδεατισμό για την ονειρεμένη Μεγάλη Ελλάδα των 2 ηπείρων και των 5 θαλασσών. Ακολούθησαν οι εκστρατείες του ελληνικού στρατού στην Ουκρανία για την κατάπνιξη της επανάστασης των μπολσεβίκων και στη Μ. Ασία για την απελευθέρωση των υπόδουλων αδελφών. Μέσα σ' εκείνους τους ενθουσιασμούς η διαλεκτική σκέψη του Θεοδωρίδη δεν γελάστηκε. Γιατί δεν άργησε να δει ότι με τα τελευταία εκείνα ανοίγματα ο ελληνισμός είχε παγιδευτεί σ' έναν θανάσιμο αγώνα, που αργά ή γρήγορα θα οδηγούσε σε σίγουρη καταστροφή. Γι' αυτό και δεν θέλησε να μείνει στην Πόλη. Μ' όλο που τον πρότειναν για επόπτη των σχολείων της Πόλης, προτίμησε να φύγει για την Αθήνα, όπου εγκαταστάθηκε τον Μάρτη του 1920. Το μόνο ευχάριστο από την περίοδο τούτη της ζωής του ήταν ο γάμος του με την αγαπητή του σύντροφο, την κα Πηνελόπη, Πολίτισσα από Σιατιστινούς γονείς.

Επιστρέφοντας από τη Γερμανία είχε περάσει το 1919 από την Αθήνα, όπου γνώρισε τον Τριανταφυλλίδη και τον Δελμούζο κι αυτός τον σύστησε στον Γληνό, που ήταν τότε γεν. γραμματέας του υπουργείου Παιδείας. Ύστερα από αρκετή αναμονή και αγωνία διορίστηκε καθηγητής στη Βαρβάκειο Πρότυπο Σχολή κι έγινε δραστήριο στέλεχος του Εκπαιδευτικού Ομίλου, που αγωνιζόταν τότε να εφαρμόσει την εκπαιδευτική του μεταρρύθμιση. Την αισιόδοξη εκείνη εξέλιξη στην εκπαίδευσή μας, που είχε εγκαινιαστεί με το κίνημα της Θεσσαλονίκης το 1917, τη σταμάτησε απότομα η νίκη των αντιβενιζελικών στις εκλογές του Νοεμβρίου του 1920. Δυο χρόνια αργότερα ακολούθησε η Μικρασιατική Καταστροφή μ' όλα τα θλιβερά της επακόλουθα, καθώς και με τις πολιτικές και κοινωνικές αναστατώσεις, που τις όξυναν στο έπακρο τα στρατιωτικά κινήματα και η δικτατορία του στρατηγού Θ. Πάγκαλου. Η Ελλάδα καταματωμένη και ταπεινωμένη αγωνιζόταν να επιβιώσει μέσα σ' ένα κλίμα πολιτικής αστάθειας και κοινωνικών αγώνων, που έπαιρναν όλο και περισσότερο ταξικό χαρακτήρα κάτω από την επίδραση της Μεγάλης Οκτωβριανής Επανάστασης και την καθοδήγηση του νεαρού τότε κόμματος της εργατικής τάξης, του ΚΚΕ. Ο Θεοδωρίδης αγωνιζόταν όλα τούτα τα χρόνια με την πένα του, πριν και μετά τη διάσπαση του Εκπαιδευτικού Ομίλου, στο πλευρό του Δ. Γληνού για την πραγμάτωση των καινούργιων του στόχων.

Φύση μαχητική και επίμονη, αλλά και μεθοδική και προσγειωμένη, καταπαύστηκε αμέσως με επείγοντα προβλήματα υποδομής, που η λύση τους θα μπορούσε να βελτιώσει τα εκπαιδευτικά μας πράγματα. Κι αυτά ήταν το καλό σχολικό βιβλίο και το καλά καταρτισμένο διδακτικό προσωπικό. Σε συνεργασία με τον έμπειρο συνάδελφό του στο Βαρβάκειο Αναστάσιο Λαζάρου συνέγραψε στα χρόνια 1923-25 τα θαυμάσια εκείνα σχολικά εγχειρίδια της Ιστορίας για όλες τις τάξεις

του Γυμνασίου και των Εμπορικών Σχολών, δίνοντας έτσι ένα πρώτο δείγμα καλού σχολικού βιβλίου.⁴ Για την ποιοτική βελτίωση του μαθήματος της Ιστορίας συμπλήρωσε τις σειρές αυτές με ένα εξαιρετο βοήθημα, την *Ιστορία από τις πηγές*. Δεν θα αναφερθώ περισσότερο στη σπουδαιότητα τούτης εργασίας του, που εγαλούχησε πολλές μαθητικές γενεές με γνήσια μορφωτικά αγαθά ιστορικής γνώσης και ιστορικής κρίσης, παρά μόνο για να τονίσω ότι οι πρώτες εκείνες εκδόσεις, που θα τις ζήλευαν από πολλές απόψεις και τα πιο τέλεια από τα σημερινά ιστορικά εγχειρίδια της Δευτεροβάθμιας Εκπαίδευσης, δεν είχαν καμιά σχέση με τις κατοπινές εκδόσεις του ΟΕΔΒ, τις νοθευμένες και ριζικά αλλοιωμένες από τη λογοκρασία της μεταξικής δικτατορίας κι ακόμη περισσότερο από την κατοχική αυθαιρεσία και τη μετακατοχική μισαλλοδοξία.⁵ Την πραγμάτωση του δεύτερου στόχου του, τη μόρφωση δηλαδή φωτισμένου διδακτικού προσωπικού, την εγκαινίασε το 1922 με το διορισμό του στο Διδασκαλείο της Μέσης και την ολοκλήρωσε το 1926 περνώντας στο νεοσύστατο Πανεπιστήμιο της Θεσσαλονίκης στην έδρα της ιστορίας της φιλοσοφίας.

Η εντατική ενασχόλησή του με το διδακτικό του έργο και τη συγγραφή των Ιστοριών του δεν τον εμπόδισαν να συνεχίσει τις συνεργασίες του με τα στελέχη του Εκπαιδευτικού Ομίλου, τον Δ. Γληνό, τη Ρόζα Ιμβριώτη, τον Κ. Σωτηρίου, τον Μιχ. Παπαμαύρο και τον Μίλτο Κουντουρά, γράφοντας είτε επώνυμα είτε με το ψευδώνυμο Χρίστος Θρακιάς στα περιοδικά που διέυθυναν οι παραπάνω. Κι όλη τούτη η δραστηριότητά του χωρίς να ανακόψει την προσφιλή του ενασχόληση με την ποίηση και τη φιλοσοφία, όπως φαίνεται από μερικές εργασίες του εκείνης της περιόδου, που δημοσιεύτηκαν κυρίως στο *Δελτίο του Εκπαιδευτικού Ομίλου*. Αναφέρουμε τρεις τις πιο επίκαιρες: «Ο Γερμανός ποιητής Στέφαν Γκέοργκε», «Πανεπιστήμιο» και «Η σημερινή Θέση της Ψυχολογίας»⁶. Με την πρώτη παρουσίαζε παραθέτοντας χαρακτηριστικά ποιήματά του στο ελληνικό κοινό απομυθοποιημένο τον αινιγματικό Γερμανό λυρικό ποιητή και αξιολογούσε το έργο του. Με τη δεύτερη εξέταζε ιστορικά τον πανεπιστημιακό θεσμό και την ίδρυση νέου πανεπιστημίου στη χώρα μας την εξαρτούσε άμεσα από τις ανάγκες της κοινωνίας και τις σύγχρονες πνευματικές ζυμώσεις. Κατά τη γνώμη του ο τόπος για την ώρα δεν είχε τις απαραίτητες πνευματικές και επιστημονικές δυνάμεις για να συντηρήσει ένα δεύτερο πανεπιστήμιο. Ούτε και χρειαζόταν τόσο ένα τέτοιο ανώτατο εκπαιδευτικό ίδρυμα και μάλιστα τύπου αθηναϊκού όσο οι αθρόες αποστολές υποτρόφων στο εξωτερικό για επιμόρφωση. Με την τρίτη εργασία του κατατόπιζε γενικά πάνω στην ιστορική εξέλιξη της ψυχολογίας από τον Αριστοτέλη ως τον Wundt, την ξεπερνούσε στηριγμένος στις αντιρρήσεις που είχαν διατυπωθεί ιδιαίτερα κατά της πειραματικής ψυχολογίας, όπως την έζησε ο ίδιος στη Λειψία, στο περίφημο Ψυχολογικό Ινστιτούτο του Wundt. Στο βάθος το ξεπέρασμα τούτο σημάδεψε μαζί με

την απομάκρυνσή του από την ψυχολογία και την οριστική του στροφή προς τη φιλοσοφία. Τη στροφή τούτη την είχε προαναγγείλει και με μιαν άλλη του πραγματεία, όπου υποστήριζε ότι στη γέννηση της κριτικής φιλοσοφίας του Καντ συνέβαλαν και συναισθηματικά στοιχεία και ιδιαίτερα η θρησκευτική του αγωγή.⁷

* * *

Είχα την εξαιρετική εύνοια της τύχης να διατελέσω μαθητής του και μάλιστα ιδιαίτερα αγαπητός. Το όνομά του μου ήταν βέβαια γνωστό πριν γίνω φοιτητής του, – όχι μόνο από το θαυμάσιο εκείνο εγχειρίδιό του της *Ιστορίας των Νεοτάτων Χρόνων* για την ΣΤ΄ τάξη των Γυμνασίων, αλλά και από τη φήμη του ως δημοτικιστή, σοσιαλιστή και φωτισμένου ανθρώπου. Έτσι ήταν σαν να τον γνώριζα από καιρό. Ήταν τότε 45 χρονών, στην ακμή του, συμπαθέστατος, πάντα καλοπροαίρετος και καταδεχτικός, απλός και ήρεμος. Δεχόταν με έκδηλη αγάπη τους φοιτητές του, έλυne τις απορίες τους, και τις επιστημονικές και τις οικονομικές, εξασφαλίζοντας στους απόρους δωρεάν σίτηση ή ατέλεια εγγραφής στο πανεπιστήμιο. Την ιδιαίτερη γοητεία του τη δυνάμωνε η εντιμότητα και η ευθυκρισία του, η μετριοφροσύνη και η απλότητά του, οι προοδευτικές του ιδέες και ο ουμανισμός του, το αναμφισβήτητο ήθος του, ύστερα το λεπτό και καυστικό του χιούμορ, ο βαθύς και τετράγωνος στοχασμός του, ο τεκμηριωμένος και επιγραμματικός του λόγος. Η πολυδιάστατη γενική του μόρφωση και η πολυμαθεία του αποκάλυπταν με την πρώτη επαφή τον πνευματικό άνθρωπο, που συνδύαζε με τρόπο αρμονικό τον κλασικό φιλόλογο με τον νεοελληνιστή, τον βυζαντινολόγο με τον κάτοχο των Γραφών και της σοφίας των πατέρων της Εκκλησίας, αλλά και τον βαθύ γνώστη από το πρωτότυπο της γαλλικής και της γερμανικής λογοτεχνίας. Ακόμη πιο πολύ γοήτευε με τον πυκνό και μεστό του λόγο, που ξάφνιαζε συχνά τον ακροατή του με το ύφος του το προσωπικό, αποκαλύπτοντας έναν πηγαίο τεχνίτη του λόγου με ιδιαίτερο προφίλ. Τα αδιαμφισβήτητα τούτα προσόντα του του εξασφάλισαν μαζί με τη φήμη του σοφού και ταλαντούχου δασκάλου και παιδαγωγού και την αναγνώριση του αγωνιστή και του λογοτέχνη. Τα μαθήματά του, πάντοτε καλοδουλεμένα, αποτελούσαν σωστό προσκύνημα όχι μόνο από τους φοιτητές της Φιλοσοφικής αλλά και των άλλων σχολών. Την ακτινοβολία του στην ευρύτερη προοδευτική κοινωνία της Θεσσαλονίκης την ενίσχυαν τα δημόσια μαθήματα και οι διαλέξεις του στο Αμφιθέατρο, που συγκέντρωναν πάντοτε πυκνότατο ακροατήριο. Άλλη γεύση είχαν τα φροντιστηριακά του μαθήματα και οι ασκήσεις για τους φοιτητές του φιλοσοφικού και παιδαγωγικού πτυχίου καθώς και οι συζητήσεις με τα μέλη της Φοιτητικής Συντροφιάς, της πιο προοδευτικής τότε φοιτητικής μας οργάνωσης.

* * *

Μια από τις πρώτες του φροντίδες ήταν να δώσει ένα βιβλίο που να εισάγει και να κατατοπίζει υπεύθυνα και σφαιρικά πάνω σ' όλο το φάσμα της φιλοσοφίας όχι μόνο τον φοιτητή, αλλά και τον μέσο μορφωμένο αναγνώστη. Ένα τέτοιο βιβλίο με τις απαραίτητες πληροφορίες, τη συστηματική κατάταξη της ύλης, με προσωπικές κρίσεις του συγγραφέα, με πλούσια βιβλιογραφία και λεπτομερειακό ευρετήριο έλειπε στον τόπο μας και η δίψα ήταν μεγάλη. Έτσι το 1933 κυκλοφόρησε την περίφημη *Εισαγωγή στη Φιλοσοφία*, έναν πετυχημένο συνδυασμό της γερμανικής *Einführung* και του γαλλικού *Manuel*.⁸ Για την υποδειγματική και ελκυστική τούτη εργασία του, που του εξασφάλισε αμέσως την πανελλήνια αναγνώριση, θα πω δυο μόνο λόγια: πρώτον, ότι το βιβλίο τούτο σύνδεσε το όνομά του άρρηκτα με τη φιλοσοφία και τη φιλοσοφική παιδεία του λαού μας και, δεύτερον, ότι η γλωσσική του μορφή χαιρετίστηκε από τον επιστημονικό κόσμο με ιδιαίτερο ενθουσιασμό, γιατί απόδειχνε πειστικά και τελειωτικά ότι η δημοτική ήταν με το παραπάνω σε θέση να ντύσει άμεμπτα και να εκφράσει ικανοποιητικά και την επιστήμη και τη φιλοσοφία. Τρία χρόνια αργότερα, συμπληρώνοντας την *Εισαγωγή* του, δημοσίευσε μια ακόμη μελέτη για τη σημερινή θέση της φιλοσοφίας, οριοθετώντας κοινωνικά τις φιλοσοφικές εκδηλώσεις και υπογραμμίζοντας τα χαρακτηριστικά μιας προοδευτικής φιλοσοφίας.⁹ Στα απρόσφορα για δημιουργική εργασία χρόνια του πολέμου μετάφρασε για τους φοιτητές της Φιλοσοφικής Σχολής στη ζωντανή μας γλώσσα με την ίδια επιτυχία από τον πολυσύνθετο, πυκνό και δεσμευτικό γερμανικό λόγο την ονομαστή *Σύνοψη της Ιστορίας της Ελληνικής Φιλοσοφίας* του Eduard Zeller, στη μορφή που την είχε επεξεργαστεί ο Wilhelm Nestle.¹⁰

Η στενότητα του χώρου δεν μου επιτρέπει να αναφερθώ σ' ολόκληρο το συγγραφικό του έργο κι ιδιαίτερα στα *scripta minora* του, που δημοσιεύτηκαν κατά καιρούς σε δικά μας και ξένα περιοδικά και αναφέρονται σε ποικίλα θέματα λογοτεχνικά, ιστορικά, φιλοσοφικά και ηθικά.¹¹ Θα προτιμήσω να σταθώ κάπως περισσότερο σ' ορισμένα χαρακτηριστικά περιστατικά, που αποκαλύπτουν το αγωνιστικό και πατριωτικό του ήθος και γενικότερα την ανθρώπινη διάσταση της προσωπικότητάς του, όπως φανερώθηκε στα παραγμένα εκείνα χρόνια της μεταξικής δικτατορίας, της γερμανοϊταλικής κατοχής και του Εμφύλιου Πολέμου, με βάση κυρίως το τελευταίο του βιβλίο, που δεν πρόλαβε ο ίδιος και το δημοσίευσαν από τα κατάλοιπά του οι κόρες του Άννα και Έλλη με τον τίτλο *Ο χειμώνας του 1941-42*.¹² Και θα ολοκληρώσω την αναφορά μου στο έργο του με μια σύντομη ανάλυση της τρίτης μεγάλης του εργασίας, του *Επίκουρου*, καθώς και στις άλλες του επιστημονικές και φιλοσοφικές δραστηριότητες, που γεμίζουν την τελευταία περίοδο της ζωής του, μετά την οριστική του απόλυση από το Πανεπιστήμιο της Θεσσαλονίκης.

Και νωρίτερα, αλλά κυρίως μετά το πέρασμά του στο Πανεπιστήμιο, ο Θεοδωρίδης δοκίμασε πολλούς και ποικίλους κατατρεγμούς και συκοφαντικές εκστρατείες από τους γλωσσαμύοντες και το μισαλλόδοξο κατεστημένο της Δεξιάς, από πολλούς πανεπιστημιακούς συναδέλφους του, την Ειδική Ασφάλεια, τον αντιδραστικό Τύπο και την Ιερά Μητρόπολη, που τελικά του κόστισαν εκτός από την οριστική και μια προσωρινή απόλυση από τη θέση του το 1935. Κατά τη διάρκεια της μεταξικής δικτατορίας ήταν υπό διαρκή παρακολούθηση. Ο Μεταξάς, κάνοντας πράξη τον περιβόητο «Γ' Ελληνικό Πολιτισμό» του με τις πιο γνήσιες φασιστικές και ναζιστικές μεθόδους, δεν μπορούσε να τον ξεχάσει. Έτσι, μαζί με το *Φως που καίει* και τους *Σκλάβους Πολιορκημένους* του Βάρναλη, τις *Βάσεις του δημοκρατικού πολιτεύματος* του Σβώλου και τον *Επιτάφιο* του Θουκυδίδη, ρίχτηκε στην πυρά και η *Εισαγωγή στη Φιλοσοφία* του Θεοδωρίδη.

Ακολούθησε το αλβανικό έπος του ελληνικού λαού. Ο καθηγητής συνέχιζε τη διδασκαλία του εμψυχώνοντας με τα γράμματά του τους μαθητές του, που πολεμούσαν το φασισμό στα βουνά της Αλβανίας. Ύστερα ήρθε η τριπλή κατοχή της πατρίδας μας. Στα κρίσιμα εκείνα χρόνια στάθηκε ακλόνητος κοντά στον αγωνιζόμενο λαό μας ενισχύοντας τον αγώνα της φοιτητικής νεολαίας με το κύρος του. Πήρε από τους πρώτους ενεργό μέρος στην Εθνική Αντίσταση, διατηρώντας επαφή με την οργάνωση του ΕΑΜ Θεσσαλονίκης με το ψευδώνυμο Επίκουρος. Για τον φοβερό εκείνο πρώτο κατοχικό χειμώνα του 1941-42 μας άφησε το *Χρονικό* που αναφέραμε, ένα χρονικό συνταραχτικό, πολύπλευρο και φιλοσοφημένο, βασισμένο σε προσωπικές του εμπειρίες και βιώματα, με αναφορές σε συγκεκριμένα γεγονότα και σε πρόσωπα και πράγματα. Προσωπικά δεν ξέρω αν ακούστηκε πιο πονεμένη, πιο σπαραχτική κραυγή για τις συμφορές της Κατοχής! Μέσα από τα 20 θέματα και τις 2 μεγαλύτερες μελέτες που περιλαμβάνει το σπουδαίο αυτό ντοκουμέντο, παρελαύνουν στην κατάλληλη στιγμή τα πιο απίθανα πρόσωπα, ιδιαίτερα από τον πανεπιστημιακό χώρο, δειλά ανδράποδα και θλιβερά ανθρωπάκια, αλλά και ξετσιπώτοι φραγκολεβαντίνοι και πεμπτοφαλαγγίτες, χωρίς πατριωτικά και ανθρώπινα αισθήματα, με τη χυδαία νοοτροπία του μαυραγορίτη, μωρολόγοι, φιλοτομαριστές. Με βαριά καρδιά κάθεται συνήθως λίγο παράμερα στο Συσσίτιο των καθηγητών, γιατί οι πιο πολλοί τον αποφεύγουν σαν μίσημα, κι από εκεί παρακολουθώντας τις διάφορες σκηνές μονολογεί φιλοσοφώντας πάνω στα ανθρώπινα και ελεεινολογώντας τον ένα ή τον άλλο για την κατάντια τους. Με ορισμένους συναδέλφους του είναι ιδιαίτερα αυστηρός: «Δημιουργούν», γράφει, «ιδεολογικές διαφορές, για να μας χωρίσουν, ενώ μας ενώνει ένα κοινό γνώρισμα, η φτώχεια και η κακομοιριά». «Τι κατάρα», συμπληρώνει, «να σε θέσει η τύχη με τέτοια όντα. Από πού μαζεύτηκε αυτό το λεφούσι!». Και πιο κάτω συνεχίζει: «Αναμέτρησα τα 15 χρόνια της φυτοζωίας του Πανεπιστημίου και τη δική μου μαζί, έπειτα την

Ελληνική περιπέτεια, τη λίγη δημιουργία και την πολλή φαγωμάρα μας, ονόματα και φάτσες που μας κυβέρνησαν, τις λίγες χαρές και τις άπειρες λύπες μας και την αλυσίδα από συμφορές, αίματα, καταστροφή, ξερρίζωμα».¹³

Κι όταν τον πνίγει η ασφυξία, ξεγλιστρά κατά το Συσσίτιο των φοιτητών, που είχε οργανώσει και το επέπτευε την εποχή εκείνη, για να ακούσει τη λαλιά τους, που αντηχούσε σαν κελαιδισμός και μουσική μέσ' στην καρδιά του, και για να αναπτερώσει το δικό του ηθικό. Στους μισοφωτισμένους χώρους του Συσσιτίου ένιωθε να κυοφορείται η ανάσταση του έθνους κι οι εικόνες εκείνες του εδρόσιζαν την ψυχή του και του 'διναν θάρρος να συνεχίσει τη δουλειά του. Τα μαθήματά του συγκέντρωναν πυκνό ακροατήριο, που ξεσπούσε συχνά σε ανοιχτές πατριωτικές εκδηλώσεις. Παρά τους κινδύνους που εγκυμονούσαν, οι εκδηλώσεις συνεχίστηκαν, για να κορυφωθούν κατά τον εορτασμό της 25ης Μαρτίου του 1943. Το ΕΑΜ Νέων, με τους φοιτητές επικεφαλής, είχε αποφασίσει παρά την αυστηρή απαγόρευση των Γερμανών να γιορτάσει την εθνική μας γιορτή με διαδηλώσεις και στεφανώματα ηρώων. Η μεγάλη μάζα συγκεντρώθηκε μπρος στο Ηρώο του Βότση, κάτω από τη σκιά του Λευκού Πύργου. Καλύτερα όμως να παραθέσω την περιγραφή των σκηνών που επακολούθησαν από τον Φοιτητή, του Απριλίου 1945, μια έκδοση των φοιτητών της Θεσσαλονίκης:

«Τα ιερά αυτά χαρτιά (πρόκειται για τις δυο φωτογραφίες που είναι πάνω από το κείμενο), παραστάτες αγνοί της εθνικής μας μνήμης, φύλαξαν ολοζώντανη τη συγκλονιστική μεγαλοπρέπεια των σκηνών, που το μάτι της μηχανής αποτύπωσε επάνω τους. Και τώρα έρχονται πάλι μπρος στα μάτια του Έθνους, σεπτό κειμήλιο για τους γενναίους και τους άξιους, αμείλικτο ράπισμα για τους λιποτάκτες και τους ασεβείς. Η μια φωτογραφία δείχνει τον καθηγητή Θεοδωρίδη μαζί με την κόρη του, τη στιγμή που από το μπαλκόνι του σπιτιού του (οδός Πολωνίας), αφού μίλησε στους συγκεντρωμένους διαδηλωτές, τους ρίχνει τη Σημαία, που με αλλοφροσύνη του ζητούσαν. Λίγα μέτρα πιο κάτω η Γκεστάπο έχει φράξει το δρόμο. Είναι γνωστό, πως η φωνή του Καθηγητή Θεοδωρίδη μαζί με τις ελάχιστες άλλες παρόμοιες περιπτώσεις σ' όλο το μαύρο καιρό ως το καλοκαίρι του 1943, φωνή λεύτερη, πατριωτική, αντιφασιστική, που θαρραλέα ακουγότανε σ' επίσημες παμφοιτητικές συγκεντρώσεις, φωνή αδούλωτη, που όση ζωηράδα της είχαν αφαιρέσει τα γηρατειά, πολλαπλασία επαναστατική θέρμη της έδινε η αγάπη για τη λευτεριά και το δίκιο». Η ίδια σκηνή περιγράφεται λεπτομερέστερα στα Νέα της 24.2.83, με την ευκαιρία του γιορτασμού των 40 χρόνων της ΕΠΟΝ και τη στέψη του ηρώου του Βότση από τον ίδιο τον Άνθιμο Χατζηανθίμου, που είχε την τιμή να καταθέσει τότε, πριν από 40 χρόνια, το στεφάνι στο ίδιο ηρώο. «Ανασυγκροτηθήκαμε», λέει ο Χατζηανθίμου, «και κάπου τρεις χιλιάδες από μας, φτάσαμε στην οδό Πολωνίας (σημερινή Πρίγκηπος Νικολάου) στο σπίτι του καθηγη-

τή Θεοδωρίδη, αυτού του μεγάλου πατριώτη. Αυτός μόλις μαζευτήκαμε μας έριξε μια τεράστια Ελληνική Σημαία και αφού εψάλαμε μαζί τον εθνικό μας ύμνο μας μίλησε για δυο-τρία λεπτά. Τότε μας χτύπησε η Γκεστάπο. Όμως αυτή τη φορά αντισταθήκαμε... Τα γεγονότα εκείνα ήταν καθοριστικά για το φούντωμα της Εθνικής Αντίστασης», διαβεβαιώνει ο Χατζηανθίμου.

«Αυτά γινόταν τότε» (το 1943), συνεχίζει Ο Φοιτητής. «Και τι γίνεται τώρα; [το 1945, μετά την απελευθέρωση δηλαδή]. Ο καθηγητής Θεοδωρίδης σε γενική συνέλευση των καθηγητών του Πανεπιστημίου μας, που σαν επιστήμονας και σαν πατριώτης το τίμησε μαζί με άλλους συναδέλφους του, κηρύχεται ανάξιος της πατρίδας και του αφαιρείται το δικαίωμα της συμμετοχής στις συνελεύσεις... Αυτήν την επιβράβευση των αγώνων τους βλέπουν σήμερα οι πατριώτες από το επίσημο κράτος και τους ανθρώπους του. Κατάντια που δε λέγεται!»

Ο Θεοδωρίδης όλη εκείνη την ταραγμένη εποχή στάθηκε στο πλευρό των φοιτητών του διατηρώντας επαφές με τον Κ. Σιδηρόπουλο, τον Γιάννη Χαρατίδη, την αξέχαστη συμφοιτήριά μας την Κατίνα Βάρκα, που βασανίστηκε φριχτά κι εκτελέστηκε από την Γκεστάπο, και την αγαπητή του φοιτήτρια Μαίρη Στέφα, που αυτοκτόνησε και τον άφησε απαρηγόρητο, γιατί νόμιζε ότι δεν τη βοήθησε αρκετά. Κι όταν ο πόνος του αρχίζει σιγά σιγά να ξεθυμαίνει, σκέφτεται πως η περίπτωση Στέφα ήταν το χτυπητό σύμπτωμα ενός κακού που είχε βαθύτερα τις ρίζες του. Ποιος ενδιαφέρθηκε, λέγει, «καμιά φορά για την τύχη των παιδιών αυτών; ...Τους είπαμε μεγάλες λέξεις για ανθρωπισμό, για κλασική Αρχαιότητα κι αιώνα του Περικλή, για τις αγγλικές ελευθερίες και τα γαλλικά Φώτα, για λογοτεχνία και λυρική ποίηση, για ηθικές αξίες, ανάψαμε τη φαντασία τους... και τους πετάξαμε στη φτώχεια... Χρόνια τρία, τέσσερα, πέντε έμειναν αδιόριστοι...»¹⁴ Με πατρική στοργή και συναίσθηση ευθύνης έτρεχε αυθόρμητα να υπερασπίσει στα στρατοδικεία επώνυμους και ανώνυμους στις σκαρωμένες εκείνες δίκες για κατασκοπία ή για να μοιράσει τρόφιμα στο Τμήμα Μεταγωγών και να εμψυχώσει εκείνους που έφευγαν εξορία. Ξέρω καλά ότι υπάρχουν πολλοί ανάμεσά μας που κάτι σημαντικό θα είχαν να μας πουν για τον βαθιά συναισθηματικό αυτόν άνθρωπο και για την πατριωτική του δράση. Στα δύσκολα εκείνα χρόνια η σκέψη του κλωθογυρούσε («σ' όλους που μαρτύρησαν μαζί του», λέγει κάπου στο Χρονικό του, «σ' όλους που η μοίρα τους είναι να μαρτυρήσουν»). Στους στοχασμούς του αναφέρεται συχνά στη μαύρη μοίρα των νέων: «Κάθομαι και συλλογιέμαι», γράφει σε κάποια σελίδα του ίδιου βιβλίου του, «τους ενθουσιασμούς και τις χρυσές ελπίδες των νέων για ένα καλύτερο μέλλον. Κι όμως έχουν να παλαίψουν ακόμη πολύ σκληρά, γιατί ο αγώνας με το ξεκούμπισμα των δικτατόρων δεν έκλεισε. Ο φασισμός λουφάζει παντού, στα σπιτάκια, στα μαγαζιά, στις εκκλησιές, στη Μητρόπολη, στα σχολεία, στα Γραφεία των Εφημερίδων, στην αμάθεια του γραμματισμένου όχλου». Και συνεχίζει προφητικά:

«Τα παιδιά που γλύτωσαν από τους Γερμανούς, θα τα πλήρωναν στους δικούς μας, για όσα έφταιζαν στους Γερμανούς».¹⁵

* * *

Το 1946 ακολούθησε η οριστική του απόλυση από το Πανεπιστήμιο και μαζί κι η οριστική επιστροφή του στην Αθήνα και στην οικογενειακή θαλπωρή, που τόσα χρόνια είχε στερηθεί. Παρά τη σοβαρά κλονισμένη του υγεία, εξακολούθησε να εργάζεται εντατικά και να διατυπώνει θαρραλέα τις απόψεις του από τις σελίδες του *Ανταίου* που διεύθυνε, και από άλλα περιοδικά, παρακολουθώντας με αγωνία τις εξελίξεις, που έσπρωχναν τα πράγματα στον Εμφύλιο Πόλεμο. Νέο σισύφειο έργο, νέες αγωνίες, νέοι πόνοι! Υπόφερε αφάνταστα βλέποντας να σέρνονται και πάλι οι καλύτεροι μαθητές και οι φίλοι του στα ξερονήσια και στα εκτελεστικά αποσπάσματα. Το όνομα του Θεοδωρίδη που είχε στο μεταξύ αποκτήσει φήμη πανελληνίου κήρυκα για τη σπουδάζουσα νεολαία για μια ζωή πιο δίκαιη, πιο όμορφη και ειρηνική, ακουγόταν τακτικά στα στρατοδικεία κι αποτελούσε στοιχείο επιβαρυντικό για τους κατηγορούμενους, αν οι μάρτυρες κατηγορίας κατάθεταν ότι οι κατηγορούμενοι ήταν μαθητές του Θεοδωρίδη. Τον ίδιο τον είχαν σε αυστηρή καραντίνα. Επιτηρούσαν το σπίτι του στην οδό Πατησίων 110 και έλεγχαν ποιои μπαινόβγαιναν. Του είχαν κόψει και το τηλέφωνο. Παραγγελίες βιβλίων από το εξωτερικό τις επέστρεφαν ως ανεπίδοτες! Αλλά αυτά δεν έχουν τέλος!

* * *

Στην τελευταία περίοδο της ζωής του και κυρίως μετά τον Εμφύλιο Πόλεμο, αποτραβηγμένος στο θερμό οικογενειακό του περιβάλλον, απολάμβανε την αγάπη και το σεβασμό των μαθητών και των φίλων του και τις στοργικές περιποιήσεις των δικών του συμπληρώνοντας μια νέα εκσυγχρονισμένη έκδοση της *Εισαγωγής*¹⁶ του και δουλεύοντας ταυτόχρονα σε βάθος το κύριο έργο της ζωής του, τον *Επίκουρό* του. Υλιστής από την αρχή και προοδευτικός είχε εγκύψει όλα τούτα τα χρόνια στη σπουδή του μαρξισμού-λενινισμού και της φιλοσοφίας του και είχε αποκρυσταλλώσει προσωπικές απόψεις για το ρόλο των ιδεών στους κοινωνικούς αγώνες και της φιλοσοφίας στις κοινωνικές αλλαγές.

Στη δεύτερη τούτη έκδοση της *Εισαγωγής* του ο Θεοδωρίδης έκανε πολλές βελτιώσεις και προσθήκες. Η ιστορικοϋλιστική μέθοδος, που προσπάθησε να χρησιμοποιήσει, του έδωσε τη δυνατότητα να κρίνει πιο αποτελεσματικά τον ιδεαλισμό και τις παραλλαγές του και ακόμη να αναλύσει τα σύγχρονα φιλοσοφικά ρεύματα δίνοντας μια πιο καθαρή εικόνα της παγκόσμιας φιλοσοφικής κίνησης ως το

1955. Έτσι, στην έκδοση τούτη ξαναγράφηκε σχεδόν από την αρχή η ιστορική επισκόπηση. Η αρχαία ελληνική φιλοσοφία προσαρμόστηκε στις καινούργιες αντιλήψεις, που σχημάτισε δουλεύοντας τον Επίκουρό του. Η εγγελιανή φιλοσοφία ολοκληρώθηκε. Φαινομενολογία και υπαρξισμός στις διάφορες τους μορφές, νεοθετικισμός του Κύκλου της Βιέννης, η επιστημολογία και οι ερμηνείες της ιστορίας, η φιλοσοφία της καθολικής Εκκλησίας, ο θωμισμός και η διαλεκτική θεολογία, η φιλοσοφία του εθνικοσοσιαλισμού και του ιστορικού υλισμού πήραν στην αναθεωρημένη τούτη έκδοση την πρέπουσα θέση. Οι προσωπικές απόψεις του συγγραφέα τονίστηκαν περισσότερο, η βιβλιογραφία συμπληρώθηκε.

Στο ξεκαθάρισμα των απόψεών του βοήθησε και η ενασχόλησή του με τον Επίκουρο και τη φιλοσοφία του.¹⁷ Το κορυφαίο τούτο έργο της ζωής του, όπου αποτύπωσε και το προσωπικό του πιστεύω για τον αρχαίο μας κόσμο αποκαλύπτοντας την αληθινή του όψη, όπως την ονόμασε, είχα την ευκαιρία πριν από περίπου τριάντα χρόνια να το παρουσιάσω στο διεθνές κοινό από τις σελίδες του *Philosophischer kiteraturanzeiger*, ενός από τα πιο έγκυρα φιλοσοφικά περιοδικά του ευρωπαϊκού χώρου.¹⁸

Πραγματικά η γοητευτική μορφή του Αθηναίου τούτου φιλοσόφου είχε τραβήξει την ιδιαίτερη προσοχή του από τα πρώτα χρόνια της θητείας του στο πανεπιστήμιο και ο θαυμασμός του γι' αυτόν του άνοιξε το δρόμο για τη σπουδή σε βάθος του λεγόμενου επικουρισμού. Όσο περισσότερο τον πλησίαζε, τόσο δυνάμωνε η έλξη του, για να γίνει μετά την οριστική απόλυσή του από το Πανεπιστήμιο ο κυριότερος στόχος της επιστημονικής του έρευνας, που κάλυψε τουλάχιστον δεκαπέντε χρόνια. Επειδή το έφερε η τύχη να είμαι ο πρώτος αναγνώστης του χειρογράφου, μπόρεσα να παρακολουθήσω την ερευνητική και συνθετική του εργασία και να νιώσω τη στοργή για το θέμα του και τη χαρά της δημιουργίας που τον πλημμυρούσε, όσο προχωρούσε στο έργο του. Κι αλήθεια χρειάστηκε πολλή σοφία και υπομονή για να συναρμολογήσει τη θλιβερά θρυμματισμένη γραπτή παράδοση και από τα σκόρπια συντρίμμια της να αναστηλώσει στο τέλος το επιβλητικό οικοδόμημα του επικουρισμού, που ως τότε στη χώρα μας δεν είχαν προσέξει όσο έπρεπε το πνευματικό και ηθικό του περιεχόμενο ή ακόμη χειρότερα το είχαν διαστρέψει και δυσφημήσει.

Με το φακό του διαλεκτικού υλισμού διερεύνησε ολόκληρη τη γραπτή αρχαιοελληνική παράδοση κάνοντας έναν βαθύ διαχωρισμό ανάμεσα σε κείνο που το ονόμασε γνήσιο ελληνικό, και το ξένο, το παρείσακτο, το μη ελληνικό. Χαρακτηριστικά γνωρίσματα του γνήσιου ελληνικού η δημοκρατία, ο ορθολογισμός και ο εδωκοσμικός προσανατολισμός του ανθρώπου. Τα βασικά τούτα χαρακτηριστικά διαμορφώθηκαν με το πέρασμα από την αγροτική οικονομία στη βιοτεχνία, το εμπόριο και τη ναυτιλία μέσα από σκληρούς ταξικούς αγώνες, πρώτα στις πλούσιες εμποροναυτικές πολιτείες της Μικράς Ασίας, κι ύστερα στις άλλες ελεύθερες

πόλεις-κράτη του υπόλοιπου ελληνικού κόσμου, για να πάρουν την τελειότερη μορφή τους στην Αθήνα του 5ου και 4ου αιώνα. Αποφασιστικά συνέβαλαν οι φυσικοί φιλόσοφοι και οι νομοθέτες και στη συνέχεια οι σοφιστές και ο Δημόκριτος στην ανάπτυξη του ορθού λόγου, για να τον αξιοποιήσουν δημιουργικά ο Θουκυδίδης για την ιστοριογραφία και ο Ευριπίδης για το θέατρο. Σκληρός πολέμιος του γνήσιου ελληνικού ο παλιός κόσμος της αριστοκρατίας αγωνίζεται με όλα τα μέσα να ανακόψει την εξέλιξη τούτη με πρώτους και καλύτερους τον Σωκράτη και τον Πλάτωνα. Τον ίδιο στόχο επιδιώκουν απ' άλλους δρόμους και ο Αριστοτέλης και οι Στωικοί, που είναι κι αυτοί φορείς της ίδιας αριστοκρατικής ηθικής και μαζί μιας στροφής προς το υπερβατικό. Μέσα στο πλαίσιο της αδυσώπητης τούτης πάλης το γνήσιο ελληνικό δοκιμάζεται σκληρά με τους κλονισμούς του Πελοποννησιακού Πολέμου και τις συμφορές που σώρευσε στην Ελλάδα, ιδιαίτερα ύστερα από την επονείδιστη ανταγκίδα ειρήνη, η πριμοδοτημένη από τους Πέρσες σπαρτιατική ηγεμονία, για να αποδυναμωθεί κάτω από τη μακεδονική κυριαρχία, που ετσάκισε τελειωτικά τη δύναμη του δήμου. Κι ενώ ο Αλέξανδρος αλωνίζει την Ανατολή «πράγματα έχων και πράγματα παρέχων», όπως λέγει ο Αρριανός,¹⁹ κάνει την εμφάνισή του στη Σάμο ο Επίκουρος, ένας Αθηναίος κληρούχος, που αργότερα, όταν οι Διάδοχοι του Αλέξανδρου αναστατώνουν με τους πολέμους τους την Ελλάδα και την Εγγύς Ανατολή, ριζώνει στην Αθήνα και γίνεται κήρυκας μιας καινούργιας λυτρωτικής φιλοσοφίας. Ξαναγυρνώντας στις πηγές του γνήσιου ελληνικού ο Επίκουρος αναπτύσσει τις θέσεις του που συνθέτουν μια φιλοσοφία χαρούμενη, φιλόδοξη, εδωκοσμική και λυτρωτική από κάθε λογής δεισιδαιμονίες και αγωνίες και παράλογους φόβους των θεών και του θανάτου, που είχε εμφυσήσει με όλα τα μέσα το θεοκρατικό και ξένο προς το γνήσιο ελληνικό κατεστημένο. Ιδιαίτερα σπουδαίο είναι το τέταρτο βιβλίο του *Επίκουρου*,²⁰ όπου ο Θεοδωρίδης αναλύει συστηματικά και γενετικά την επικούρεια φιλοσοφία: η περίφημη «αταραξία» και «αλυπία», η «ηδονή», η θέση απέναντι στην πολιτεία, το «Λάθε βιώσας», η κριτική της ιδεαλιστικής φιλοσοφίας, οι τέχνες, η φιλία, οι γυναίκες και οι σκλάβοι, τα «αφροδίσια», ο επικούρειος ανθρωπισμός. Στο πέμπτο βιβλίο αναπτύσσει τη φυσική του, για να κλείσει την εργασία του με το έκτο, όπου πραγματεύεται τα περί θεών και θανάτου, με τη γενική επιγραφή «Θρίαμβος του Λογικού». Δεν είναι βέβαια δυνατόν να απλωθούμε σε περισσότερες λεπτομέρειες, παρά μόνο να σημειώσουμε ότι ο επικουρισμός πλάτυνε και απλώθηκε σ' όλο τον μεσογειακό χώρο, κέρδισε ονομαστούς οπαδούς, όπως τον ποιητή Λουκρήτιο, πάσχιζε να αναστυλώσει την πίστη του ανθρώπου στον εαυτό του, για να ρυθμίζει τη ζωή του χωρίς την παρέμβαση υπερφυσικών δυνάμεων στην πορεία του κόσμου χαρίζοντας ανακούφιση και παρηγοριά για τουλάχιστον πενταχόσια χρόνια στους ταλαιπωρημένους λαούς των ελληνιστικών και ρωμαϊκών χρόνων.²¹

Το βιβλίο τούτο του Θεοδωρίδη ετάραξε σαν ογκόλιθος το πνευματικό τέλμα της εποχής του, όπως έγραψε η κριτική, που το υποδέχτηκε με ενθουσιασμό όχι μόνο για το σπουδαίο του περιεχόμενο, αλλά και για τη γλωσσική και εκφραστική του τελειότητα.

Εκτός από τις μεγάλες του εργασίες ο Θεοδωρίδης έγραψε κατά την τελευταία τούτη περίοδο της ζωής του και μερικές μικρότερες, καθώς και ενδιαφέροντα άρθρα στον ημερήσιο και περιοδικό Τύπο. Αναφέρουμε τις σπουδαιότερες: *Η φιλοσοφική διάθεση στην Επιγραφή των Οινόανδων (Επιτύμβιο Χρ. Τσουντα)*, Αθήνα 1941, *Ο πόλεμος κατά του Λογικού και Οι μετεμψυχώσεις του Πυθαγόρα*. Με την πρώτη εξήγησε από τις κοινωνικές συνθήκες τη φιλοσοφική διάθεση, με τη δεύτερη έκανε αυστηρή κριτική του ιρασιοναλισμού γενικά και ιδιαίτερα του Νίτσε και του εθνικοσοσιαλισμού, με την τρίτη, με αφορμή ένα συνέδριο των Πυθαγόρειων, έδειχνε την αληθινή όψη του Πυθαγόρα, την αντιδημοκρατικότητα του θαυματοποιού και φανατικού κομματάρχη. Ακόμη είδαν το φως της δημοσιότητας κυρίως σε «πρακτικά» διαφόρων διεθνών ή δικών μας φιλοσοφικών συνεδρίων μερικές ενδιαφέρουσες ανακοινώσεις του.²² Γιατί ο Θεοδωρίδης έπαιξε όχι ασήμαντο ρόλο και στον διεθνή χώρο της φιλοσοφίας και ως μέλος του διοικητικού συμβουλίου διεθνών οργανισμών, όπως του Institut International de Philosophie και της Federation Internationale de Sociétés de Philosophie, αλλά και ως οργανωτής και σύνεδρος.

* * *

Στα 70 του χρόνια είχε σχεδόν συμπληρώσει το έργο του κι ένιωθε ευτυχισμένος. «Τα οικογενειακά μου», έλεγε, «είναι ευχάριστα. Η γυναίκα μου γέρασε μαζί μου προσφέροντας την απέραντη στοργή της σ' όλους μας. Οι κόρες μας φάνηκαν άξιες. Ύστερα από μια τέτοια ζωή μπορεί κανείς να περιμένει το τέλος του σαν κανονικό φυσιολογικό φαινόμενο». Κι είχε σοβαρούς λόγους να το περιμένει. Οι σωματικές ταλαιπωρίες και προπάντων οι ψυχικές οδύνες είχαν υποσκάψει ανεπανόρθωτα την υγεία του. Οι ισχαιμίες και οι καρδιακές κρίσεις ήταν συχνότερες τον τελευταίο καιρό. Ήταν Κυριακή βράδυ, 17 Νοεμβρίου 1957. Καθόμουν τότε λίγα μέτρα πιο πέρα από το σπίτι του και τον έβλεπα τακτικότερα. Εκείνο το βράδυ, θυμάμαι, κουβεντιάζαμε για το δεύτερο Σπούτνικ, που αλώνιζε θριαμβευτικά το διάστημα γύρω από την υδρόγειο. Το θαυμαστό εκείνο επίτευγμα της σοβιετικής επιστήμης και τεχνικής, που για πρώτη φορά στην ιστορία της ανθρωπότητας απόσπασε τον άνθρωπο από το αιώνιο σφιχταγκάλιασμα της μάνας Γης και τον έστησε αυτεξούσιο και αυθύπαρκτο απέναντί της, ανοίγοντάς του διάπλατα τις πύλες του διαστήματος, τον είχε συνεπάρει κυριολεκτικά κι όλο ξαναγυρνούσε και φιλοσοφούσε πάνω στο πρωτόφαντο τούτο γεγονός. Και φιλοσοφώντας θυμήθηκε

το περίφημο εκείνο χορικό από την Αντιγόνη του Σοφοκλή, που εξυμνεί την παντοδυναμία του ανθρώπου (πολλά τα δεινά κι ουδέν ανθρώπου δεινότερον πέλει) για να του δώσει μια καινούργια διάσταση.

Κι όμως ο τρομερός αυτός άνθρωπος, που δάμασε όλα τα στοιχεία, μόνο το θάνατο δεν θα μπορέσει να αποφύγει: «Αΐδα μόναν φεύξιν ουκ επάξεται». Έτσι ο Θεοδωρίδης μέσα σ' εκείνο τον βαθύ θαυμασμό, ευτύχησε να κοιμηθεί σαν αληθινός φιλόσοφος τον «ανεξύπνητον ύπνον», όπως λέγει κι ο ποιητής, ξημερώνοντας Δευτέρα, 18 του Νοέμβρη 1957. Λες κι η ψυχή του ακολουθώντας το Σπούτνικ είχε πετάξει όχι βέβαια για τον υπερουράνιο τόπο, όπου οι φιλόσοφοι αξιώνονται κατά τον Πλάτωνα να αντικρίσουν το «όντως ον», ίσως όμως για τα «μετακόσμια διαστήματα», τα Intermundia, το τρισμακάριστο εκείνο ενδιαίτημα, όπου οι θεοί του Επίκουρου, του αγαπημένου του φιλόσοφου, απολαμβάνουν, μακριά από τις διαμάχες και τις άλλες αθλιότητες των ανθρώπων, αιώνια ευτυχισμένοι την απόλυτη αταραξία και γαλήνη, τα ανέφικτα τούτα αγαθά για το ταλαίπωρο γένος των ανθρώπων.

Σημειώσεις

1. Γ. Πανάγου, *Requiem για τρεις γενιές*, Θεσσαλονίκη 1980, σ. 216 και 259.
2. Γιάνης Κορδάτος, *Ιστορία του Ελληνικού Συνδικαλισμού*.
3. Charalampos Theodoridis, *Sexuelles Fühlen und Werten, Ein Beitrag zur Völkerpsychologie*. München 1918.
4. Την υψηλή ποιότητα και την προοδευτικότητα των πρώτων εκείνων εκδόσεων παρουσίασε με τρόπο πειστικό κατά την τιμητική εκδήλωση για τον Θεοδωρίδη της 26.1.84 ο σύμβουλος Φαν. Βώρος.
5. Η νοθεία και αλλοίωση και τελευταία η χονδρική και αναίσχυντη λεηλασία των καλύτερων σελίδων της Βυζαντινής του Ιστορίας τον έριχνε σε βαθιά μελαγχολία κι ευχόταν να αξιωθεί κάποτε να γράψει «την ιστορία των Ιστοριών του».
6. Χαρ. Θεοδωρίδης, *Η σημερινή θέση της Ψυχολογίας (Ιστορική Εισαγωγή)*, Αθήνα 1923.
7. Χαρ. Θεοδωρίδης, *Το συναισθηματικόν εν τη διανοήσει του Καντ*, Σιδέρης, Αθήνα 1923.
8. Χαρ. Θεοδωρίδης, *Εισαγωγή στη Φιλοσοφία*, Αθήνα 1933, σ. 517.
9. Χαρ. Θεοδωρίδης, *Η θέση της Φιλοσοφίας στην εποχή μας*, Αθήνα 1936.
10. Τσέλλερ-Νέστλε, *Ιστορία της Ελληνικής Φιλοσοφίας*, μτφρ. X. Θεοδωρίδης, έκδοση Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης, Αθήνα 1942.
11. Αναφέρω τα σπουδαιότερα: «Ο Θωμάς Μάζαρικ και η σπέχικη διάνοηση», «Ο συμβολισμός στο αρχαίο δράμα», «Η κοινωνική θέση της φιλοσοφίας» (δημοσιεύτηκαν στα *Νέα Ελληνικά Γράμματα*).
12. Χαρ. Θεοδωρίδης, *Ο χειμώνας του 1941-42, Χρονικό της Κατοχής*, Κέδρος, Αθήνα 1980, σ. 283.
13. *Ο χειμώνας του 1941-42*, ό.π., σ. 166 και 214.
14. *Ο χειμώνας του 1941-42*, ό.π., σ. 186.
15. *Ο χειμώνας του 1941-42*, ό.π., σ. 210 και 216.

16. Χαρ. Θεοδωρίδης, *Εισαγωγή στη Φιλοσοφία*, Δεύτερη έκδοση, ξαναδουλεμένη και συγχρονισμένη, Εκδόσεις του Κήπου, Αθήνα 1955.
17. Χαρ. Θεοδωρίδης, *Επίκουρος, η αληθινή όψη του αρχαίου κόσμου*, Εκδόσεις του Κήπου, Αθήνα 1954, σ. VIII, 416.
18. Choralampos Theodoridis. «Epikur, das wahre Ansehen der antiken Welt, S. VIII, 416 (in Neugriechisch), Gartenverlag, Athen, 1954», *Philosophischer Literaturanzeiger*, Bd. VIII, 1955, Heft 2. Ernst Reinhardt Verlag, München-Basel σ. 91-93 von Georg Dimitrakos, Athen.
19. Αρριανού *Ανάβαση* VII 1, 6 πρβλ. *Ratae sententiae* 1, De ira, Usener S. 86, 11.
20. Χαρ. Θεοδωρίδης, *Επίκουρος*, ό.π., σ. 215 κ.π.
21. Συνοπτική εικόνα της προσφοράς του Θεοδωρίδη στο χώρο της φιλοσοφικής παιδείας στον τόπο μας έδωκε με την ομιλία του στο επιστημονικό μνημόσυνο της 26.1.64 καθώς και με το πρόσφατο άρθρο του, «Χ. Θεοδωρίδης: η προσωπικότητα και η σκέψη του», στην *Επιστημονική Σκέψη*, τχ. 16, σ. 11-14, ο καθηγητής Αύγουστος Μπαγιόνας.
22. La fonetion de l' absolu, Paris, 1937, Travaux III, 86 του Θ' Διεθνούς Συνεδρίου Φιλοσοφίας των Παρισίων. Sur l' origine de l' idee de dieux, Amsterdam, 1949, Travaux I, 294 του διεθνούς συνεδρίου του Άμστερνταμ. Le drame Sujet-Objet, Bruxelles 1958, Travaux II 207 του διεθνούς συνεδρίου των Βρυξελλών. L' idée du néant dans la pensée dans la pansée dialectique, Symposion ou Entretiens d' Athènes 1955, Travaux, σ. 102.